

BẢO VỆ VÀ PHÁT HUY GIÁ TRỊ NGHỆ CHẾ TÁC THAN ĐÁ Ở QUẢNG NINH TRONG BỐI CẢNH HIỆN NAY

Hoàng Thị Thanh Thảo

Trường Học viện Anh Quốc Hạ Long, tỉnh Quảng Ninh

Email: thaolamthanh1990@gmail.com

/Ngày nhận bài: **25/09/2025** /Ngày nhận bài sửa sau phản biện: **15/10/2025** /Ngày chấp nhận đăng: **22/10/2025**

TÓM TẮT

Nghề điêu khắc than đá ở Quảng Ninh được xem là một nghệ thủ công mỹ nghệ mang tính độc đáo, không nơi nào có. Những sản phẩm mỹ nghệ từ than trở thành món quà độc đáo cho bất kỳ du khách nào ghé thăm Quảng Ninh. Tuy nhiên, theo thời gian, nghề dần bị mai một và chưa được sự quan tâm của các cấp, các ngành. Do đó, việc bảo vệ và phát huy giá trị của nghề chế tác than đá ở Quảng Ninh trong bối cảnh hiện nay là hết sức cần thiết. Bài viết đề cập đến các nội dung chính về lịch sử hình thành của nghề, nghiên cứu các giá trị tiêu biểu của các sản phẩm chế tác từ than đá. Từ đó đề xuất một số các giải pháp thiết thực nhằm phát huy những giá trị của nghề chế tác than đá góp phần phát triển du lịch của tỉnh Quảng Ninh.

Từ khóa: Bảo vệ, phát huy, chế tác than đá, thủ công mỹ nghệ

PRESERVING AND PROMOTING THE VALUE OF COAL SCULPTURE CRAFT IN QUANG NINH IN THE CONTEMPORARY CONTEXT

ABSTRACT

The coal sculpture craft in Quảng Ninh is regarded as a unique form of traditional fine art and craftsmanship found nowhere else. Handicraft products made from coal have become distinctive souvenirs for any visitor coming to Quảng Ninh. However, over time, the craft has gradually declined and received little attention from authorities and related sectors. Therefore, preserving and promoting the values of coal carving in Quảng Ninh in the current context is extremely important. This article focuses on key aspects such as the history of the craft's formation and the study of the distinctive values embodied in coal-based artworks. From these findings, it proposes several practical solutions to preserve and enhance the cultural and economic value of coal carving, thereby contributing to the sustainable development of Quảng Ninh's tourism industry.

Keywords: Preservation, promotion, coal sculpture, handicraft

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Nghề chế tác than đá ở Quảng Ninh là một hình thức thủ công mỹ nghệ độc đáo, gắn liền với lịch sử khai thác than công nghiệp từ thời Pháp thuộc và với đời sống văn hóa, xã hội của người dân vùng mỏ. Từ thú vui sáng tạo ban đầu của những người thợ mỏ khéo tay, nghề điêu khắc than đá đã dần trở thành một biểu tượng văn hóa đặc sắc, tạo ra các sản phẩm mỹ nghệ mang đậm dấu ấn địa phương. Tuy nhiên, trong bối cảnh hội nhập và phát triển, nhất là dưới tác động của công nghệ số và xu thế tiêu dùng mới, nghề chế tác than đá đang đứng trước nguy cơ mai một. Lực lượng nghệ nhân giảm sút, nguồn nguyên liệu khan hiếm, thị trường tiêu thụ gặp khó khăn, trong khi lớp trẻ chưa mặn mà tiếp nối truyền thống. Điều này đặt ra nhu cầu cấp thiết phải nghiên cứu, đánh giá thực trạng và đề xuất các giải pháp nhằm bảo vệ và phát huy nghề chế tác than đá trong thời đại mới, vừa gìn giữ di sản văn hóa truyền thống, vừa góp phần phát triển kinh tế địa phương theo hướng bền vững.

2. PHƯƠNG PHÁP NGHIÊN CỨU

Bài viết sử dụng các phương pháp nghiên cứu định tính chủ yếu, bao gồm: Phương pháp khảo cứu tài liệu: tổng hợp, phân tích các tài liệu lịch sử - văn hóa liên quan đến quá trình hình thành và phát triển nghề chế tác than đá tại Quảng Ninh; Phương pháp điền dã - phỏng vấn sâu: thu thập thông tin thực tế thông qua việc tiếp cận, quan sát, trao đổi với các nghệ nhân, người làm nghề tại địa phương; Phương pháp phân tích - tổng hợp: hệ thống hóa những giá trị văn hóa, nghệ thuật, kinh tế của nghề; đồng thời xác định các thách thức và đề xuất giải pháp bảo vệ, phát triển nghề chế tác than đá trong bối cảnh hiện nay của tỉnh Quảng Ninh nói riêng và nước nhà nói chung. Những phương pháp này đã đóng góp hữu ích cho tác giả trong việc tiếp cận vấn đề nghiên cứu một cách hiệu quả nhất.

3. NỘI DUNG VÀ THẢO LUẬN

3.1. Lịch sử hình thành và phát triển nghề chế tác than đá ở Quảng Ninh

Quảng Ninh là vùng phen giậu của tổ quốc, có biên giới cả trên biển và đất liền giáp với Trung Quốc. Trong lịch sử phong kiến nơi đây là vùng địa linh nhân kiệt và đến nay vẫn là mảnh đất giàu tiềm năng, trong đó có tiềm năng phát triển du lịch đồi dào. Một trong những sản phẩm du lịch để lại ấn tượng sâu sắc mà du khách không thể không nhắc tới khi đến nơi đây - đó là những sản phẩm thủ công mỹ nghệ được chế tác từ than đá rất tinh xảo và có giá trị cao.

Từ cuối thế kỷ 19, nhận thấy tiềm năng to lớn của nguồn tài nguyên than đá tại Quảng Ninh, thực dân Pháp đã đẩy mạnh hoạt động khai thác ở các khu vực Hồng Quảng, Mạo Khê, Vàng Danh, Cẩm Phả và Hà Tu. Họ thành lập Công ty Than Bắc Kỳ, độc quyền khai thác và tiêu thụ than đá, thực hiện chính sách bóc lột nhân công thuộc địa và vơ vét tài nguyên thiên nhiên một cách triệt để. Trong quá trình ấy, cùng với sự phát triển của công nghiệp than, Quảng Ninh trở thành một trong những cái nôi hình thành sớm nhất của giai cấp công nhân Việt Nam - lực lượng đã có những đóng góp to lớn cho phong trào đấu tranh giải phóng dân tộc.

Từ môi trường lao động khắc nghiệt nơi hầm mỏ, những người thợ mỏ Quảng Ninh - với đôi bàn tay khéo léo và tâm hồn nghệ sĩ - đã sáng tạo nên một hình thức nghệ thuật độc đáo: nghệ thuật điêu khắc than đá. Ban đầu, họ chỉ tận dụng những khối than có hình dáng đặc biệt để chế tác làm vật trang trí hay giải trí sau giờ làm việc; dần dần, kỹ thuật được hoàn thiện, thẩm mỹ được nâng cao, và nghệ thuật điêu khắc than đá trở thành một nghề thủ công mỹ nghệ đặc trưng của vùng mỏ Quảng Ninh. Trải qua nhiều thăng trầm lịch sử, nghề vẫn được duy trì và truyền nối qua các thế hệ, góp phần làm phong phú thêm bản sắc văn hóa địa phương.

Hiện nay, một trong số ít gia đình còn gìn giữ và phát triển nghề là gia đình anh N.T.Q (tổ 3, khu 8, phường Hồng Hà, TP Hạ Long), với gần hai mươi năm gắn bó cùng nghề. Ông nội anh - cụ N.Đ.T, nguyên là thợ nguội lành nghề của Nhà máy Cơ khí Cẩm Phả - được xem là một trong những người tiên phong trong lĩnh vực này. Tác phẩm đầu tiên của cụ là chiếc tàu hút thuốc lòn bằng than đá; về sau, mô hình sa bàn mỏ Mông Dương do cụ chế tác đã được chủ mỏ người Pháp mang dự triển lãm ở châu Âu và đoạt giải thưởng của Chính phủ Pháp. Kế thừa nghề gia truyền, lại được đào tạo chuyên môn về hội họa, anh Q không ngừng hoàn thiện kỹ năng, sáng tạo mẫu mã, mở rộng khả năng ứng dụng của vật liệu than đá. Đặc biệt, trong giai đoạn 1995-1998, khi du lịch Quảng Ninh khởi sắc, anh đã tiên phong đưa sản phẩm mỹ nghệ than đá trở thành đồ lưu niệm đặc trưng của vùng mỏ, góp phần quảng bá hình ảnh văn hóa Quảng Ninh đến với du khách trong và ngoài nước.

Tại Quảng Ninh, chỉ có 3 mỏ than là Cao Sơn, Đèo Nai và Cọc Sáu mới có loại than kíp lê phù hợp cho công việc điêu khắc than mỹ nghệ. Chỉ có than kíp lê mới có vẻ đẹp rất riêng. Từ than kíp lê đã có hàng chục mẫu mã sản phẩm than đá mỹ nghệ, như: Thuyền buồm, hòn Trống Mái, lọ hoa, các con thú bằng than... Đặc biệt, tác phẩm “Rồng Hạ Long” được lấy nguồn cảm hứng từ cảnh đẹp tinh nhả. Bức tranh được chạm, khắc nổi và sáng tạo kỹ thuật để đón tối đa ánh sáng làm nổi bức tranh, giúp có chiều sâu hơn từ nhiều góc độ. Tác phẩm đã đoạt giải Tinh hoa làng nghề Việt Nam do Hiệp hội Làng nghề Việt Nam tổ chức năm 2008. Mặc dù, hiện nay nghề mỹ nghệ than đá ở Quảng Ninh chưa được công nhận là nghề thủ công truyền thống nhưng nghề vẫn được duy trì tới ngày nay, trở thành một điểm đặc biệt riêng của tỉnh.

3.2. Những giá trị tiêu biểu của nghề chế tác than đá

Điêu khắc than đá là một nghề thủ công vô cùng độc đáo của vùng đất mỏ Quảng Ninh. Tính chất độc đáo của nghề được thấy rõ trên cơ sở so sánh với các đặc điểm của nghề thủ công nói chung, nghề điêu khắc mỹ nghệ nói riêng ở nước ta, cụ thể nhất là về nguồn gốc xuất thân người thợ và nguyên liệu chế tác ra sản phẩm. So với các sản phẩm chế tác khác như ngọc trai, gốm sứ, mây tre đan... thì mặt hàng mỹ nghệ than đá khác biệt hơn cả. Sản phẩm làm ra không chỉ đẹp mắt, tinh xảo mà còn hội tụ được cả đặc trưng của mảnh đất vàng đen Tổ quốc này.

Nguyên liệu chế tác ra những tác phẩm thủ công mỹ nghệ từ than đá đòi hỏi phải đạt tiêu chuẩn và chất lượng rất cao. Than đá phải có tuổi thọ cao, có độ đen đặc, độ bóng và độ rắn chắc tốt, không có nhiều mạch hay đường vân xen kẽ. Khi chọn các hòn than phải phù hợp với kích thước của sản phẩm mà người nghệ nhân định chế tác, dù hòn than nhỏ hay to vẫn phải đảm bảo các tiêu chuẩn trên. Hiện nay ở Quảng Ninh chỉ có một số ít mỏ có những hòn than đạt được chất lượng để dùng làm chế tác, tiêu biểu nhất là mỏ Cao Sơn có lịch sử lâu đời lại có sản phẩm than đạt chất lượng được các chuyên gia nước ngoài đánh giá cao. Việc chọn nguyên liệu chỉ là bước đầu tiên, việc chuẩn bị dụng cụ đục gọt cũng hết sức quan trọng. Vì đặc tính của than là giòn, dễ vỡ và độ liên kết theo mạch nên người thợ phải rất am hiểu và có con mắt tinh tường khi đánh giá từng hòn than, đồng thời phải có bộ dụng cụ rất sắc và đa dạng để có thể đục gọt từng chi tiết tỉ mỉ mà vẫn giữ được hình khối. Quá trình đục gọt sẽ diễn ra trong một thời gian dài, đòi hỏi sự tập trung cao độ mới có thể cho ra đời những sản phẩm tinh xảo và có giá trị kinh tế cao. Đối với những công trình lớn cần nhiều người thợ lành nghề cũng tham gia thì lại cần phải có sự hiểu ý và đoàn kết mới có thể hoàn thành sản phẩm như một số sản phẩm đang được trưng bày tại Bảo tàng tỉnh và thư viện tỉnh hiện nay.

Khó nhất trong quy trình điều khắc là tạo hình trên bề mặt than, mọi hình dáng tạo hình đều đảm bảo sự mềm mại và chính xác. Dụng cụ để tạo hình là những loại máy, dao,... chuyên dụng riêng. Sản phẩm chế tác có đẹp, có tinh xảo hay không phụ thuộc rất lớn vào công đoạn này. Công việc này không chỉ đòi hỏi sự sáng tạo, khéo léo mà còn đòi hỏi cả tính kiên trì, bền bỉ. Quy trình chế tác than vất vả, bụi bặm nếu không có lòng đam mê yêu nghề thì khó ai theo được. Từ những viên than thô ráp, chỉ có những nghệ nhân mới đủ tài, đủ sức để thổi hồn cho chúng trở nên đẹp lung linh.

Trên khía cạnh văn hóa, nghề điều khắc than đá Quảng Ninh là một minh chứng cụ thể và sinh động về khả năng sáng tạo, hoa tay, kỹ thuật tạo tác của người dân địa phương trên cơ sở một nguồn nguyên liệu phổ biến ở đây. Trải qua nhiều thăng trầm, sản phẩm mỹ nghệ than đá chứa đựng các giá trị khác biệt, ẩn chứa các nét tinh hoa và bản sắc riêng biệt của loại “vàng đen” Quảng Ninh. Với giá trị sẵn có, điều khắc than đá trở thành món quà kỷ niệm ấn tượng cho khách du lịch Quảng Ninh.

Hơn hai thập kỷ nay, nghề chế tác than đá thành các sản phẩm lưu niệm và thủ công mỹ nghệ đã mang lại cho người dân nơi đây một cuộc sống ấm no. Nhiều sản phẩm từ than đá đã nổi tiếng không chỉ trong nước mà cả trên thị trường khách du lịch quốc tế như Anh, Pháp, Mỹ, Hàn Quốc, Nhật Bản, Trung Quốc,... Có những sản phẩm giá trị từ vài trăm ngàn cho đến vài trăm triệu như Hòn trổng mái, trổng đồng, hình tượng người thợ Mỏ, tượng Bác Hồ, tượng Trần Hưng Đạo, ... hay đôi lộc bình, tranh tứ thời,... cũng được những người thợ lành nghề tái hiện trên chất liệu than đá vô cùng sinh động và đẹp mắt.

3.3. Những thách thức của nghề chế tác than đá trong bối cảnh hiện nay

Tim hiểu thêm về lịch sử phát triển của nghề, được biết, những năm 90 của thế kỷ trước, nghề điều khắc than đá ở Quảng Ninh từng phát triển rất mạnh, hình thành những xóm làm nghề và hàng loạt cửa hàng trưng bày sản phẩm ở phố Lê Thánh Tông. Nhiều nghệ nhân có tác phẩm đoạt giải quốc gia. Nhiều tác phẩm từ than đá được chọn làm quà tặng trong ngoại giao của tỉnh và nhà nước đồng thời được tuyển chọn tham gia các triển lãm quốc tế về thủ công mỹ nghệ. Thậm chí có giai đoạn có hẳn một Công ty Mỹ nghệ thuộc Ty Văn hóa - Thông tin Quảng Ninh (nay là Sở Văn hóa - Thể thao), nơi tập trung hàng trăm nhân công có tay nghề, sản xuất các sản phẩm từ than đá, thậm chí còn xuất khẩu hàng hóa bán ra nước ngoài. Sau năm 1986 - giai đoạn đổi mới, hợp tác xã sản xuất, kinh doanh không có hiệu quả, công ty Mỹ nghệ bị sáp nhập với Công ty Nhiếp ảnh rồi giải thể.

Mặc dù nghề điều khắc than đá vẫn được một số người thợ tâm huyết duy trì, nhưng gặp phải một số khó khăn trong việc truyền nghề, mở rộng sản xuất và quảng bá sản phẩm, đứng trước nguy cơ mai một theo thời gian. Một phần do sản phẩm khó tiêu thụ, qua nhiều trung gian nên giá thành tới tay người tiêu dùng quá cao. Ngoài ra, hiện các nghệ nhân gặp khó khăn lớn nhất về nguồn vốn, nguyên liệu sản xuất bởi không biết mua than ở đâu, giá lại cao... Hơn nữa, nghề này vốn là nghề bụi bặm, vất vả, các công đoạn tốn rất nhiều thời gian và đòi hỏi sự tỉ mỉ cao nên nhiều bạn trẻ cho rằng không phù hợp, thu nhập chưa hấp dẫn, nên lớp kế cận theo nghề ngày càng ít. Cũng đã từng có nhiều bạn trẻ đến nhà học việc nhưng đều bỏ dở giữa chừng.

Với mong muốn duy trì nghề, mở rộng quy mô sản xuất và sống được bằng nghề, có lẽ hiện là bài toán khó đối với những người cuối cùng làm nghề điều khắc than đá mỹ nghệ hiện nay.

3.3. Đề xuất một số giải pháp nhằm bảo vệ và phát huy giá trị nghề điều khắc than đá ở Quảng Ninh

Nghề điều khắc than đá không chỉ là một nghề thủ công mà còn là một phần không thể thiếu trong đời sống văn hóa, tinh thần của người dân vùng mỏ, thể hiện sự sáng tạo, khéo léo và tinh yêu quê hương. Nghề chế tác than đá đang đối mặt với thách thức về nguồn nguyên liệu, sự quan tâm của giới trẻ và sự cạnh tranh của các sản phẩm khác. Tuy nhiên, nghề này vẫn có tiềm năng phát triển nếu có sự đầu tư, quảng bá và bảo tồn đúng cách.

Cần có một làng nghề chế tác than đá đúng nghĩa. Quảng Ninh có những làng nghề danh tiếng, sản phẩm xuất hiện ở rất nhiều nơi, nhưng việc xây dựng thương hiệu và quảng bá sản phẩm cho làng nghề còn thiếu, chủ yếu là tự phát nên hiệu quả chưa cao. Vẫn còn nhiều quan niệm cho rằng, lấy truyền thống để thay thế cho việc quảng bá thương hiệu làng nghề... Tuy nhiên, thực tế đã cho thấy, cách làm này không mấy thành công. Trong khi, sản phẩm mỹ nghệ than đá đã có mặt ở nhiều công trình văn hóa, lịch sử tiêu biểu của cả nước và tất cả đều do những bàn tay khéo léo, tinh tế của người thợ vùng mỏ làm ra. Hơn nữa, việc hỗ trợ nghệ nhân truyền nghề cho thế hệ sau là điều vô cùng quan trọng, làm sao để những người tâm huyết như anh Q và bao người nữa không giảm niềm say mê, sáng tạo với nghề mỹ nghệ than đá? Vì vậy, việc tạo điều kiện để những người yêu nghề tiếp tục gìn giữ và phát triển nghề, quảng bá thương hiệu luôn là điều cần thiết, một hướng đi mới và một sự quan tâm đúng mức cho sự phát triển; nhất là trong chiến lược dài hơi để xây dựng sản phẩm du lịch từ những sản phẩm truyền thống của tỉnh nhà. Và để làm được điều đó thì hình thức du lịch làng nghề giống như các làng nghề gốm sứ ở Đông Triều cũng là một gợi ý để

xây dựng làng nghề mỹ nghệ than đá.

Nghề điêu khắc than đá mỹ nghệ đã có từ lâu đời và có vị trí quan trọng trong văn hóa vùng mỏ và ngành du lịch của tỉnh Quảng Ninh. Vì vậy, các cơ quan nhà nước cần có sự quan tâm thích đáng đối với ngành nghề này và cần đưa vào danh mục các ngành nghề thủ công truyền thống cần được bảo tồn và phát huy trong giai đoạn hiện nay. Theo Nghị định 52 của chính phủ về việc công nhận các làng nghề thủ công truyền thống thì nghề điêu khắc than đá hoàn toàn đủ các điều kiện và đáp ứng được các tiêu chí của nghị định. Bên cạnh đó, chiến lược phát triển các ngành công nghiệp văn hóa đến năm 2030 của Việt Nam, sản phẩm thủ công mỹ nghệ là một trong 12 ngành công nghiệp văn hóa cần được chú trọng phát triển thì nghề điêu khắc than đá ở Quảng Ninh lại càng xứng đáng cần được chú trọng đầu tư cả về con người, tài chính và cơ sở vật chất để trở thành một nghề mang lại giá trị văn hóa và kinh tế cao trong giai đoạn tới.

Mặt khác, việc phát triển sản phẩm mới bằng cách kết hợp than đá với chất liệu khác với thiết kế hiện đại hơn cũng là một giải pháp hay. Kết hợp với kết nối du lịch và trải nghiệm như làm tượng từ than đá dành cho du khách khi đến đây cũng là một món quà ý nghĩa của họ dành cho người thân. Vừa được ngắm, được sờ, vừa được trải nghiệm trong làng nghề sẽ rất thu hút mọi người khi đến nơi đây.

Khi đã hình thành được làng nghề chế tác than đá, chúng ta có thể dễ dàng đưa những sản phẩm thủ công này tiếp cận gần hơn với mọi người bằng cách biến nó trở thành sản phẩm OCOP (3) - nói đến sản phẩm than đá là gắn liền với du lịch ở Quảng Ninh.

Bảo vệ và phát triển nghề chế tác than đá không chỉ giữ gìn một “di sản văn hóa” độc đáo, mà còn góp phần tạo sinh kế bền vững cho người dân vùng mỏ, khẳng định bản sắc riêng của vùng đất than trong lòng du khách bốn phương.

4. KẾT LUẬN

Nghề chế tác than đá ở Quảng Ninh là một loại hình thủ công mỹ nghệ đặc sắc, mang đậm dấu ấn văn hóa

của vùng đất “vàng đen”. Qua thời gian, nghề không chỉ tạo ra những sản phẩm độc đáo phục vụ đời sống tinh thần và du lịch mà còn khẳng định khả năng sáng tạo, bàn tay tài hoa của người dân vùng mỏ. Tuy nhiên, trước sự phát triển của xã hội hiện đại, đặc biệt là công nghệ số và thay đổi trong hành vi tiêu dùng, nghề đang đối mặt với nhiều thách thức về nhân lực kế cận, nguyên liệu, thị trường và môi trường sản xuất. Do đó, việc bảo vệ và phát huy nghề chế tác than đá cần được nhìn nhận không chỉ là gìn giữ một di sản văn hóa mà còn là cơ hội phát triển kinh tế, du lịch gắn với bản sắc địa phương. Những giải pháp như xây dựng làng nghề, kết nối du lịch trải nghiệm, số hóa thương hiệu, hỗ trợ truyền nghề và định hướng sản phẩm OCOP... là hướng đi khả thi để phục hồi và phát triển nghề chế tác than đá trong thời đại mới, góp phần giữ gìn nét văn hóa riêng có của Quảng Ninh trong lòng du khách và cộng đồng.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Bách khoa toàn thư mở Wikipedia, tỉnh Quảng Ninh, truy cập ngày 25/4/2020.
- Chính phủ nước CHXHCN Việt Nam, Hà Nội, 2018, *Nghị định số 52/2018/NĐ-CP ngày 12-4-2018 về Phát triển ngành nghề nông thôn.*
- Chu Quang Trứ. (2014). *Tim hiểu làng nghề thủ công điêu khắc - cổ truyền.* Hà Nội: Nxb Mỹ thuật.
- Lê Thanh Hoa. (2019). *Tim hiểu về nghề điêu khắc than mỹ nghệ tại Quảng Ninh,* uhl.edu.vn.
- Nguyễn Chí Huyền (Chủ biên). (2000). *Nguồn gốc lịch sử tộc người vùng biên giới phía bắc Việt Nam.* Hà Nội: Nxb Văn hóa dân tộc.
- Nghị định về sản phẩm OCOP (Mỗi xã một sản phẩm) hiện nay là Quyết định 148/QĐ-TTg năm 2023
- Tạ Quân. “Nghề điêu khắc than đá cần được quan tâm, bảo tồn và phát huy giá trị” , Báo Quảng Ninh điện tử, 29-7-2018
- Tỉnh ủy, Ủy ban nhân dân tỉnh Quảng Ninh. (2002). *Địa chí Quảng Ninh, Tập 1, 2, 3.* Hà Nội: Nxb Thế giới.
- Quốc sử quán Triều Nguyễn (1998), *Đại Nam thực lục, Tập VII.* Nxb Giáo dục.